

*Сергій Володимирович Кудін,
кандидат юридичних наук
доцент кафедри теорії, історії держави і права
та конституційно-правових дисциплін
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПРАЦЯХ М. Д. ІВАНИШЕВА

Порівняльна історія права є одним із перспективних напрямів розвитку сучасної вітчизняної юридичної науки. В умовах розвитку постнекласичної науки, становлення полілогу культур, цивілізацій, регіональних та континентальних наднаціональних утворень, інтенсифікації глобалізаційних процесів, виникає потреба у якісно новому вирішенні українськими компаративістами ряду важливих наукових проблем, пов'язаних з діалектичною еволюцією об'єктів історично-правової реальності.

Важливим чинником реалізації у сучасний період споконвічної ідеї справедливості як на міжнародному, так і національному рівнях, є плюралістичне ставлення до змісту прав і свобод людини та громадянина, визнання їх іманентною сутністю людського буття, їх дотримання, гарантування та захист. Ідея про наявність у людини прав обґрунтовувалась у країнах Стародавнього Сходу, в античних містах-полісах Греції, Стародавньому Римі, в епоху Середньовіччя. Пізніше, у XVII — XVIII ст. починають виникати теорії, що доводили рівність людей та інші їх права; ці теорії знайшли своє відображення у відомих Декларації незалежності США, Декларації прав людини і громадянина у Франції тощо. Після Другої світової війни права людини і громадянина, механізми їх захисту закріплювались у національних основних законах, а також у міжнародно-правових актах. Водночас, юридична наука виділила групи прав людини і громадянина, сформулила концепцію щодо поколінь прав людини тощо.

Слід зазначити, що значний внесок у формування ідеї про права людини, розробку різноманітних теорій, що обґрунтовували права і свободи людини та громадянина, зробили вітчизняні науковці. Зокрема, дослідженням прав людини в порівняльно-історичному аспекті займався відомий вчений, представник вітчизняної історичної школи права, професор Університету св. Володимира М. Іванишев.

Проблема даної роботи полягає у необхідності з'ясувати характер проведених М. Іванишевим порівняльно-історичних досліджень розвитку прав людини.

Історико-правові порівняльні дослідження, які проводились вказаним вченим, були предметом вивчення як дореволюційних, радянських, так і сучасних науковців. Творча та громадська діяльність М. Іванишева розглядалась у працях О. Кістяківського, А. Котляревського, М. Загоскіна, М. Володимирського-Буданова, М. Максимейка, О. Малиновського, О. Скакун, І. Усенка, В. Андрейцева, В. Короткого, Т. Бондарук, І. Гриценка, С. Михальченка, О. Тихомирова, М. Дамірлі, О. Лисенко, О. Кресіна та інших вчених. Зокрема, як зазначають І. Усенко та Т. Бондарук, творчість і наукові ідеї вченого передували появі концепції західноруського права [1, с. 16; 2, с. 21-22]. Як вважають дослідники, М. Іванишев був яскравим представником історичної школи права, належав до прихильників «общинної» теорії походження держави у давніх слов'ян. Проте, існує потреба у більш детальному висвітленні висловлених М. Іванишевим у своїх порівняльно-історичних працях поглядів на розвиток прав людини.

Мета даної роботи полягає у заповненні прогалин у сфері дослідження змістовного характеру проведеного М. Іванишевим історичного порівняння розвитку прав людини у різних народів.

Слід зазначити, що дослідження вченим розвитку прав людини варто розглядати через призму не лише порівняльно-історичної методології, але й підтриманих ним ідей історичної школи права, та у рамках обґрунтування науковцем ідеї єдності правових інститутів у різних слов'янських народів. Так, у ряді праць ним проводяться ідеї історичної школи права, застосовується термінологія цієї школи: «...право приватне виникло з життя сімейного, і тому має дух народу з його характером відмінностей»; «...законодавство розвивалось більше з давніх, установлених звичаєм, суто слов'янських начал...» [3, с. 88, 106];

«Тут особливо відображається сила і єдність національного духу...»; «...ми можемо зобразити віру в її первинному вигляді, як вона виникла з самого життя народу...» [4, с. 2,3] тощо.

Проте, за справедливими словами О. Кістяківського, В. Андрейцева, В. Короткого, у М. Іванишева скрізь є «... погляд, що у Слов'ян панували більш досконалі начала» «Іванишев фактично запозичив метод та термінологію німецької історичної школи права, але приклав їх до слов'янських законодавств» [5, с. 13; 6, с. 103]. Варто підкреслити, що М. Іванишев шукав як різницю між законодавством слов'янських та німецьких народів, так і намагався довести спорідненість правових інститутів у слов'янських народів. Найбільш яскраво це виявилось у його роботі «Про плату за вбивство в давньому у руському і давньому слов'янських законодавствах у порівнянні з германською вірою». Так, М. Іванишев зазначає, що метою дослідження законодавства народів богемського, моравського, мазовецького, польського, литовського, сербського, руського є виявлення «суто слов'янських начал», їх відділення від німецьких та римських. Він акцентує увагу на тому, що «Між давніми Слов'янськими законодавствами знаходиться внутрішній тісний зв'язок, що виник з одноплемінності Слов'янських народів...» [4, с. 33, 111-112]. Варто підтримати думку ряду вчених, що М. Іванишева слід вважати представником національної школи слов'янського права [7, с. 22; 8, с. 25; 9, с. 91; 10, с. 192].

Необхідно зазначити, що при дослідженні слов'янського законодавства М. Іванишев застосував ряд методів, провідним серед яких, є порівняльно-історичний метод. У вказаній праці «Про плату за вбивство в давньому руському і давньому слов'янських законодавствах у порівнянні з германською вірою» він пояснює, що для виявлення відмінних рис правових явищ у різноетнічних народів необхідно спочатку виділити певні спільні риси у споріднених народів. Саме для цього він порівнював німецькі законодавства різних часів, намагався відшукати в них спільні риси, і вони мали скласти характер німецької віри [4, с. 2]. Діючи за аналогією, М. Іванишев намагався знайти спільні риси плати за голову у слов'янських народів, у тому числі досліджуючи давньоруське кримінальне право. Дана методологічна позиція М. Іванишева проглядалась і в іншій праці — «Міркування про ідею особистості в давньому праві богемському і скандинавському», в якій він для порівняння виділив, на його думку, найкращих репрезентантів німецького та слов'янського права — право скандинавське та богемське. Таким чином, на першому етапі вчений намагався виділити характерні риси правових явищ у кожного з етнічно спільних народів.

Другий, і, фактично, провідний етап застосування історично-порівняльного методу — порівняння вказаних рис з метою виокремлення відмінних ознак правових явищ. Вчений виявив кілька характерних відмінностей стосовно плати за вбивство у німецькому та слов'янському праві [4, с. 111-112]. Ці відмінності і складали суто етнічні особливості плати за вбивство як у німецьких, так і слов'янських народів.

Разом з тим, важливим аспектом застосування вченим історично-порівняльного методу, є не лише виділення та протиставлення у різних етнокультурних європейських народів ознак правових явищ. Як зазначає сам М. Іванишев, порівняння слов'янських законодавств необхідно і для «...пояснення давнього Руського права...» [4, с. 112]. Отже, історично-порівняльний метод, на думку вченого, має слугувати і більш глибокому дослідженню національного права.

Аналіз наукових поглядів М. Іванишева не є випадковим: адже він уможливило з'ясувати і особливості його ставлення до розвитку прав людини у різних народів. Одним з перших у вітчизняній історико-правовій науці він висловив погляд, що «Ідея особистості є основна ідея права...будь-яка людина, за природженою йому розумністю, є особа, і як наслідок вже за своєю природою повинна мати визначене коло прав, як по відношенню до держави, так і по відношенню до інших громадян...» [3, с. 85]. Разом з тим, він підкреслює, що така думка склалась в історії людства протягом певного часу, пройшла період становлення і розвитку.

Вчений зазначає, що цей процес детермінувався в різні історичні епохи різними причинами. Так, в античних містах-державках Греції такими причинами були релігія, державна воля, у Римі — внутрішня боротьба станів, у деяких народів Європи в дохристиянський період — свідомість людей, що залежала від їх звичаїв [3, с. 86-87]. Разом з тим, ідея особистості у М. Іванишева має дихотомний характер залежно від територіальної реалізації цієї ідеї. Зокрема, в країнах Стародавнього Сходу пріоритет держави над особою, релігійна основа законодавства зумовлювали метафізичний стан ідеї особистості. Навпаки, у Стародавній Греції ідея особистості є основним началом законодавства, тому вона має всі підстави для подальшого розвитку, зокрема, за часів Стародавнього Риму [3, с. 86].

Цікаво, що на порядок денний М. Іванишев виносить питання про особливості розуміння про права людини у народів язичницьких, зазначає, що, не дивлячись на грубі вірування, вони доволі рано

уяснили думку про права людини. Вирішення проблеми про ступінь розвитку ідеї особистості у народів Європи до остаточного утворення держав і введення християнства вчений пов'язує з ідеями історичної школи права. Тобто, звичаї, що виникли із внутрішнього життя кожного народу, містили уявлення про права людей і були правилом для зовнішньої поведінки народу [3, с. 87].

Це була загальна платформа, на якій базувався розвиток ідеї особистості у кожного європейського народу. Проте, інтерпретація у «колективній свідомості» кожного народу змісту прав людини мала відмінності і залежала, на думку вченого, від особливостей народного характеру. З метою виявлення докорінних відмінностей у розумінні «ідеї особистості» у цих народів М. Іванишев обирає для порівняння німецьке (скандинавське) та слов'янське (богемське) право. Науковець абсолютно впевнений, що у рамках наднаціональної спільності кожна складова частина — народ — має аналогічні правові інститути та норми з іншим етнічно спорідненим народом. Саме тому він вважає достатнім порівняти правові інститути двох різноетнічних народів. Обрання ним скандинавів та богемців зумовлювалось, в основному, збереженням у них довгий час язичницького характеру життя та відображенням правових норм у символічно-поетичній формі. Об'єктом дослідження стає приватне право, так як, на думку вченого, воно виникло з сімейного життя, і тому найкраще втілює дух кожного народу, що мають відмінні характеристики [3, с. 88]. М. Іванишев вивчає відносини між подружжям, між батьками і дітьми, між вільними і належними їм рабами.

Як видно з аналізу вказаної вище праці, положення жінки за нормами богемського права було кращим, ніж за нормами скандинавського. Вчений виділяє такі переваги як наявність у жінки приданого (тобто, переходячи до будинку чоловіка вона мала свою власність); права чоловіка і його дружини розподілені і зафіксовані; дружина «...могла врятувати свого чоловіка, переслідуваного кривавою родиною помстою»; за згвалтування жінки передбачалась смертна кара. Окрім того, жінці було надано право займати престол [3, с. 90-93]. Натомість, у скандинавів дружина вважалась купленою річчю, шлюб розглядався як цивільно-правовий договір, існували відносини конкубінату, дружина мала беззаперечно виконувати всі вимоги чоловіка, за насилля над жінкою винний мав лише сплатити грошовий штраф [3, с. 93].

Так само М. Іванишев підкреслює більш вільне становище дітей у сім'ї за богемським правом. Він зазначає, що «Право скандинавське надає батьку занадто широку владу над дітьми, між тим як право богемське занадто обмежує владу батька і права дітей розширює за належні межі» [3, с. 97]. Також до переваг богемського права він відносить визначеність прав і обов'язків дітей і батьків; у скандинавів самостійність дітей зникає перед владою батька, який міг продати дитину або вбити її [3, с. 95-97].

Достатньо цікавим є висновок М. Іванишева стосовно положення рабів за нормами скандинавського і богемського права. Вчений визнає, що загалом «Раб складав майно господаря, і тому необмежено, душею і тілом, підкорявся свавілля господаря» [3, с. 98]. Разом з тим, він наголошує на суттєвих відмінностях становища, статусу раба у названих вище європейських народів від становища невільних у стародавньому світі. Це, зокрема, право вступати у законний шлюб, плата за образу, спричинену рабу, певною частиною належала йому особисто (таким чином, він визнається суб'єктом), раб мав право на власність. Як зазначають В. Андрейцев та В. Короткий, «...завданням автора був не показ різниці двох систем права, а демонстрація підготовленості народів Європи до сприйняття християнської ідеї про вищість європейського язичницького права порівняно зі східним й навіть античним» [6, с. 109-110].

Таким чином, із сказаного вище можна зробити наступні висновки:

1. Дослідження М. Іванишевим розвитку прав людини необхідно розглядати через призму застосування ним порівняльно-історичної методології, а також підтриманих науковцем ідей історичної школи права, та у рамках обґрунтування істориком права ідеї єдності правових інститутів у різних слов'янських народів. Ідея особистості у працях вченого тісно перепліталась з проведеним ним контрастним історичним порівнянням права наднаціональних слов'янських та німецьких етноспільнот з врахуванням культурних властивостей народів.

2. Розвиток прав людини уявляється ним як певний еволюційний процес, але лише в рамках Європи: у законодавствах держав Стародавнього Сходу ідея особистості не дістала свого втілення. В історично-порівняльних дослідженнях М. Іванишева ідея особистості еволюціонувала повільно: можна виділити кілька етапів її розвитку — період Стародавньої Греції та Риму (її становлення зумовлювалось впливом релігії, державної волі, внутрішньою боротьбою станів, ідея особистості стає основним началом законодавства); післяантичний дохристиянський період (виділяються ним народи, де панує язичництво та звичаї) — відбувається розвиток поняття про права людини, якісний зміст яких у різних народів зумовлений особливостями їх звичаїв; християнський період.

3. При дослідженні розвитку прав людини М. Іванишев зупинився на відмінностях інститутів приватного права у представників німецького (скандинавів) та слов'янського (богемців) народів у дохристиянський період. Вчений виділив характерні риси правового статусу жінки та дітей у сім'ї та суспільстві, раба за нормами як скандинавського, так і богемського права. На підставі порівняння правових звичаїв цих народів він визначив, що правовий статус особи за нормами богемського права мав більш прогресивні риси, ніж за нормами скандинавського права.

Використані джерела:

1. Усенко І.Б. Київський університет і розвиток юридичних досліджень в Українській Академії наук / І.Б. Усенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки. — 2000. — Вип. 39. — С. 14-17.
2. Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідження і дослідники / Т.І. Бондарук. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. — 160 с.
3. Сочинения Н.Д. Иванишева / [под ред. А.В. Романовича-Славатинского]. — К.: В университетской типографии, 1876. — 451 с.
4. Иванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой / Н. Иванишев. — К.: В Университетской типографии, 1840. — 112 с.
5. Кистяковский А. Профессор Н.Д. Иванишев и его сочинения / А. Кистяковский // Юридический вестник. — 1877. — № 7/8. — Отд. 2. — С. 1-24.
6. Андрейцев В.І. Микола Іванишев: [монографія] / В.І. Андрейцев, В.А. Короткий. — К.: Прайм, 1999. — 224 с.
7. Дамирли М.А. Сравнительно-правовая наука в Украине: теоретико-методологические традиции (XIX — начало XX вв.): [науч.-учеб. изд.] / М.А. Дамирли. — Одесса: Феникс, 2007. — 96 с.
8. Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (Школа западно-русского права) / С.И. Михальченко. — М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. — 186 с.
9. Кресін О.В. Розвиток порівняльного правознавства в Україні в межах історичної школи права / О.В. Кресін // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 4. — С. 90-96.
10. Кресін О.В. Іванишев Микола Дмитрович / О.В. Кресін // Порівняльно-правові дослідження. — 2006. — № 1. — С. 191-195.

Кудін С. В. Порівняльно-історичні дослідження розвитку прав людини у працях М. Д. Іванишева.

У статті досліджується змістовний характер проведеного М. Іванишевим історичного порівняння розвитку прав людини у різних народів. З'ясовано, що ідея особистості у працях вченого тісно перепліталась з контрастним історичним порівнянням права наднаціональних слов'янських та німецьких етноспільнот з врахуванням культурних властивостей народів. Встановлено, що розвиток прав людини уявлявся ним як певний повільний та поетапний еволюційний процес. З'ясовано, що М. Іванишев досліджував відмінності деяких інститутів приватного скандинавського та богемського права у дохристиянський період. На підставі порівняння правових звичаїв цих народів він визначив, що правовий статус особи за нормами богемського права мав більш прогресивні риси, ніж за нормами скандинавського права.

Ключові слова: права людини; порівняльно-історичні дослідження; історична школа права; слов'янське право; наукова творчість М. Іванишева.

Кудин С. В. Сравнительно-исторические исследования развития прав человека в трудах Н. Д. Иванишева.

В статье исследуется содержательный характер проведенного Н. Иванишевым исторического сравнения развития прав человека у разных народов. Выяснено, что идея личности в трудах ученого тесно переплеталась с контрастным историческим сравнением права наднациональных славянских и немецких этносообществ с учетом культурных свойств народов. Установлено, что развитие прав человека представлялось ему как определенный медленный и поэтапный эволюционный процесс. Выяснено, что Н. Иванишев исследовал отличия некоторых институтов частного скандинавского и богемского права в дохристианский период. На основании сравнения правовых обычаев этих народов он определил, что правовой статус личности за нормами богемского права имел более прогрессивные черты, нежели за нормами скандинавского права.

Ключевые слова: права человека; сравнительно-исторические исследования; историческая школа права; славянское право; научное творчество Н. Иванишева.

Kudin S. Comparative historical study of the development of human rights in the works of Ivanishev M.

The article investigates the substantive nature of our historical comparison of human rights in different nations by Ivanishev M. It was found that the idea of the individual in the works of the scientist is closely intertwined with contrasting historical comparison of supranational law of Slavic and German ethnic communities with cultural characteristics of nations. Found that the development of human rights seemed to him as a definite slow and gradual evolutionary process. It was found that Ivanishev M. investigated the differences of some institutions Private Scandinavian and Bohemian law in the pre-Christian period. A comparison of the legal customs of that nations he found that the legal status of the individual provisions of the Bohemian law had more advanced features than the norms for the Scandinavian law.

Key words: human rights, comparative historical studies, the historical school of law; Slavic Law, scientific creativity of Ivanishev M.